

ضرر و زیان ناشی از جرم

تألیف: حمید درخشان نیا

قاضی دادگستری و

مدرس دانشگاه

نشر مهاجر

ضرر و زیان ناشی از جرم

مؤلف: حمید درخشان نیا

چاپ اول: ۱۳۸۴

شمارگان: ۲۲۰۰

لیتوگرافی: پورنگ

چاپ و صحافی: فرنو

نشانی: خیابان انقلاب، خ فخر رازی، بن بست نیک پور،

پلاک ۱۴ طبقه سوم

تلفن: ۶۴۱۰۰۳۶ - ۶۹۵۲۲۰۰ - نمابر: ۶۹۵۲۱۹۹

درخشان نیا، حمید، ۱۳۴۴ -

ضرر و زیان ناشی از جرم / تألیف حمید درخشان نیا. - تهران: مهاجر،

۱۳۸۴ ..

۲۲۲ ص.

ISBN:964-5943-86-8

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیبا .

کتابنامه: ص ۱۹۱ - ۱۹۶؛ همچنین به صورت زیر نویس .

۱. آیین دادرسی جزایی. الف. ایران. قوانین احکام. ب. عنوان.

۲۴۵/۵۵۰۵

۴ ض ۴ / ۲۹۴۶ KMH

۱۷۷۴۱ - ۸۴ م

کتابخانه ملی ایران

اقراء باسم ربك الذى خلق

از صمیم قلب تقدیم به آستان مقدس پیام آور حق و
عدالت، خاتم الانبیاء حضرت محمد (ص)، و نیز
تقدیم به تمامی اساتید و مربیان، که در تربیت و رشد
علمی و معنوی اینجانب سهم بوده‌اند. همچنین
تقدیم به پدر، مادر، همسر و فرزندانم.

حمید درخشان نیا

فهرست مطالب

۹	علائم اختصاری
۱۱	مقدمه
۱۶	کلیات
۱۶	قسمت اول: تاریخچه و تعاریف
۱۶	بند اول - تاریخچه
۲۰	بند دوم - تعاریف
۲۱	الف - تعریف ضرر و زیان
۲۶	ب - تفاوت ضرر و زیان با خسارت
۲۷	ج - مفهوم ضرر و زیان ناشی از جرم
۳۰	قسمت دوم: انواع ضرر و زیان ناشی از جرم
۳۳	فصل اول: ضرر و زیان مادی ناشی از جرم
۳۴	بخش اول: انواع ضرر و زیانهای مالی
۳۵	بند اول - از بین بردن مال
۳۷	بند دوم - از بین رفتن منفعت مال
۳۹	بند سوم - از بین رفتن حق
۳۹	بخش دوم: ضرر و زیانهای ناشی از جرائم علیه تمامیت جسمانی اشخاص
۴۱	مبحث اول: انواع ضرر و زیانهای بدنی در نظام عرفی
۴۲	بند اول - زیانهای ناشی از ورود صدمه به جسم و سلامت شخص
۴۶	بند دوم - ضرر و زیانهای ناشی از مرگ شخص بزه‌دیده
۴۹	مبحث دوم: مطالبه ضرر و زیانهای ناشی از جرائم در حقوق کیفری اسلام
۵۱	بند اول - دیه و ماهیت حقوقی آن
۵۶	الف - سابقه تاریخی

ب - مجازات مالی و دیه :.....	۵۹
ج - موارد اختلاف و اشتراک مجازات مالی و دیه :.....	۶۱
بند دوم: دیه و مسئولیت مدنی :.....	۶۵
الف - تطبیق قواعد دیه با قواعد مسئولیت مدنی :.....	۶۹
ب - موارد اختلاف و اشتراک دیه با مسئولیت مدنی :.....	۶۹
مبحث سوم: آیا ضرر و زیانهای مازاد بر دیه قابل مطالبه هست یا خیر؟ ...	۷۳
بند اول - نظریه فقهاء :.....	۷۵
الف - نظریه مخالفین :.....	۷۶
ب - نظریه موافقین :.....	۷۹
بند دوم - نظریه حقوقدانان :.....	۸۱
بند سوم - رویه قضائی :.....	۸۳
بخش سوم: شرائط جبران ضرر و زیان مادی :.....	۸۷
بند اول - مسلم بودن ضرر :.....	۸۸
الف - ضرر آینده :.....	۸۹
ب - از دست دادن فرصت :.....	۹۴
بند دوم - مستقیم بودن ضرر :.....	۹۴
بند سوم - مشروع بودن ضرر :.....	۹۶
فصل دوم: ضرر و زیان معنوی ناشی از جرم	۹۸
بخش اول: مفهوم ضرر و زیان معنوی و تعریف آن.....	۱۰۳
بخش دوم: انواع ضرر و زیان معنوی و مصادیق بارز آن.....	۱۰۷
بخش سوم: شرائط و نحوه جبران زیان معنوی.....	۱۱۸
بند اول - شرائط وجودی ضرر و زیان معنوی :.....	۱۱۸
بند دوم - فرضیه‌های مختلف در خصوص لزوم جبران خسارت معنوی ناشی از جرم :.....	۱۲۰
الف - نظریه نفی جبران خسارت معنوی :.....	۱۲۰
ب - نظریه جبران بی قید و شرط خسارت معنوی :.....	۱۲۲
ج - نظریه سیستم مختلط جبران خسارت معنوی :.....	۱۲۳

بند سوم - شیوه‌های جبران زیان معنوی و نحوه ارزیابی آن:	۱۲۶
الف - شیوه‌های جبران زیان معنوی:	۱۲۶
ب - نحوه ارزیابی زیان معنوی ناشی از جرم:	۱۲۹
بند چهارم - ضرر معنوی اشخاص حقوقی:	۱۳۱
الف - خسارت معنوی دولت و اشخاص حقوقی حقوق عمومی:	۱۳۳
ب - زیانهای معنوی جمعی:	۱۳۴
بخش چهارم: ضرر و زیان معنوی در فقه و حقوق ایران:	۱۳۶
مبحث اول: ضرر و زیان معنوی در فقه:	۱۳۶
بند اول - نظر فقهاء در مورد زیان معنوی:	۱۳۷
الف - نظریه موافقین:	۱۳۸
ب - نظریه مخالفین:	۱۴۱
بند دوم: مبنای تدارک ضرر معنوی در فقه:	۱۴۱
مبحث دوم: ضرر و زیان معنوی در حقوق ایران	۱۴۳
بند اول - در قانون اساسی:	۱۴۴
بند دوم - در قوانین عادی:	۱۴۶
الف - قوانین گذشته (قبل از پیروزی انقلاب اسلامی):	۱۴۷
ب - قوانین فعلی (پس از پیروزی انقلاب اسلامی)	۱۵۱
بند سوم - رویه قضائی:	۱۵۵
فصل سوم: منافع ممکن‌الحصول یا عدم‌النفع	۱۶۰
بخش اول: عدم‌النفع در فقه و حقوق ایران:	۱۶۵
مبحث اول: ماهیت عدم‌النفع در فقه:	۱۶۷
بند اول - نظریه مخالف با ضرر بودن عدم‌النفع:	۱۶۷
بند دوم - نظریه موافق با ضرر بودن عدم‌النفع:	۱۶۹
مبحث دوم: ماهیت عدم‌النفع در حقوق ایران:	۱۷۱
بند اول - در قوانین جزائی:	۱۷۲
بند دوم - در سایر قوانین:	۱۷۳
بند سوم - رویه قضائی:	۱۷۹

مبحث سوم: لزوم جبران ضرر عدم النفع (منافع ممکن الحصول) در

۱۸۰	موازن فقهی و حقوقی
۱۸۱	بند اول - نظر فقهاء
۱۸۱	الف - نظریه مخالفین
۱۸۴	ب - نظریه موافقین
۱۸۶	بند دوم - نظریه حقوقدانان
۱۸۶	الف - نظریه مخالفین
۱۸۸	ب - نظریه موافقین
۱۸۹	بند سوم - نقد و بررسی نظرات مخالفین
۱۹۳	بخش دوم: شرایط قابل جبران بودن ضرر عدم النفع
۱۹۳	بند اول - مسلم بودن ضرر
۱۹۴	بند دوم - مستقیم بودن ضرر
۱۹۵	بند سوم - مشروع بودن ضرر
۱۹۶	بخش سوم: مبنای و مستندات لزوم جبران ضرر عدم النفع
۱۹۶	در فقه و مقررات قانونی
۱۹۷	مبحث اول: مبنای و مستندات فقهی
۱۹۷	بند اول - قاعده لاضرر
۱۹۸	الف - ادله قاعده لاضرر
۲۰۱	ب - محتوی قاعده لاضرر
۲۰۵	بند دوم - قاعده اتلاف
۲۰۷	بند سوم - قاعده تسبیب
۲۰۸	بند چهارم - و سیره و بناء عقلاء
۲۱۱	مبحث دوم: مبنای قانونی
۲۱۱	بند اول - قوانین قبل از سال ۱۳۱۸
۲۱۳	بند دوم - قوانین بعد از سال ۱۳۱۸
۲۱۷	نتیجه گیری
۲۲۵	منابع و مأخذ
۲۲۷	ضمائم

علائم اختصاری

۱. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ق.ا
۲. قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۲۹۰ با اصلاحات بعدی ق.آ.د.ک
۳. قانون آئین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ با اصلاحات بعدی ق.آ.د.م
۴. قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ ق.م.م
۵. قانون آئین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۷۸ ق.آ.د.ک.ج
۶. قانون آئین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی مصوب ۷۹ ق.آ.د.م.ج
۷. قانون حمایت حقوق مولفان و مصنفان و هنر مندان مصوب ۱۳۴۸ ق.ح.م.م
۸. ر.ک
۹. رجوع کنید به ر.ک
۱۰. صفحه ص

مقدمه

در اثر تکامل هر جامعه قانون به وجود می آید. جامعه به کمک قانون، روابط اجتماعی افراد را با یکدیگر تنظیم می نماید. قوانین نیز ثابت نیستند و به فراخور پیشرفت و تکامل جامعه تغییر می کنند. برای مثال مفاهیمی چون «ضرر» و «مسئولیت مدنی» امروزه مصادیق و مفاهیمی دارند که در گذشته فاقد آن بوده اند. لازمه زندگی اجتماعی آن است که هیچ کس به دیگری زبانی وارد نسازد و اگر موجب ورود ضرر به دیگری شود آنرا جبران نماید و این اصل حقوقی در تمامی جوامع بشری مورد قبول واقع شده است، و از طرفی تعریف ضرر نیز با وجود وضوح و بدیهی بودن معنایش، مبتنی بر عرف است، که در هر زمانی برای تعیین مصادیقش باید به عرف مراجعه کرد، بر مبنای عرف تنها جسم و جان و دارایی آدمی نیست که در اثر ارتکاب جرم لطمه می بیند، بلکه افکار، عواطف و معنویات نیز آسیب پذیرند. امروزه تألم و تأثر و مصادیق مختلف و فراوان آن در اجتماع بشری دارای اعتبار گردیده و هر کس که بدون جهت و بی دلیل موجب تأثر دیگران شود، باید زیان وارده را جبران، و غرامت بپردازد.

زندگی صنعتی، تحولات اجتماعی و اختراعات علمی و فنی، دانش حقوق و حقوقدانان را بر آن وامیدارد که برای جبران زیانهای ناشی از این تحولات در صنعت و اجتماع، از ضرر و زیان مفهوم وسیعتری را برگزینند.

بنابراین دیگر ضرر و زیان فقط ناظر به مال و جان نیست، عواطف و

احساسات بشری نیز دارای ارزشی والاست و قوانین اجتماعی باید در هر موردی که این احساسات به ناحق آسیب ببینند، در صدد جبران آن برآید. مفهوم ضرر که در ابتدا، شامل خسارتهای مادی بوده، امروز خسارات و زیانهای معنوی را نیز شامل می شود. وانگهی زیانهای مادی تنها از بین بردن اشیاء نیست، بلکه منافع از دست رفته را نیز در برمی گیرد. و این چیزی است که در قانون از آن به منافع ممکن الحصول و در فقه به عدم النفع تعبیر می شود.

در حقوق ایران، همگام با پیشرفت جامعه، صنعت و فنون و ظهور افکار نو، قانونگذار ایران، با پذیرش زیانهای معنوی و منافع ممکن الحصول در کنار زیانهای مادی و ایجاد توسعه در مفهوم ضرر و مسئولیت مدنی یا به اصطلاح فقهی آن ضمان قهری ناشی از جرم، تحولی جدید در قوانین جزایی و مدنی ایجاد نمود. از این پس براساس قانون امور معنوی نیز همچون امور مادی ارزشمند و دارای اعتبار بوده و اگر مورد تجاوز و لطمه قرار گیرند، عامل زیان ملزم به جبران خسارت می گردد.

قانون مسئولیت مدنی با تعمیم این موضوع در هر مورد چه عمل جنبه کیفری داشته و چه نداشته باشد، خسارت معنوی را قابل مطالبه دانسته است. و ماده ۹ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۳۵ با توضیح و روشنی کامل علاوه بر ضررهای مادی، زیانهای معنوی وارده و منافع ممکن الحصول را که در اثر جرم از دست رفته، قابل مطالبه اعلام کرده است.

مسئله تکامل حقوق ناشی از مسئولیت و فکر توسعه مفهوم زیان با توجه به تحولات جامعه صنعتی و ماشینیسیم از مسائلی است که نیاز به توجه جدی دارد، زیرا وسایل صنعتی به همان اندازه که زندگی را آسان نموده اند، آنرا خطرناک ساخته اند. نگاهی به آمار تلفات ناشی از رانندگی و ضرر و زیانهایی که در کارخانه ها و کارگاهها به وجود می آید نشان

دهنده خطرهای عظیمی است که بشر قدرتمند امروزی با آن مواجه است. با پیروزی انقلاب اسلامی و حاکمیت مقررات شرعی و به دنبال آن تصویب قوانین حدود و قصاص و دیات و تعزیرات این توهّم در ذهن قضات قوت گرفت که آنچه به عنوان غرامت در مقابل ضررهای حاصل از جرم به مجنی علیه پرداخت می شود، تنها مبلغی معین بوده که از آن به دیه تعبیر می شود و جبران خسارت بیش از این مبلغ مقرر و نیز پرداخت غرامتی به منظور ترمیم آسیبهای معنوی و یا تدارک زیبایی که در اثر محروم ماندن زیان دیده از منافعی که به طور حتم و مسلّم عاید او می شود، برخلاف شرع انور است.

بنابراین برخلاف نصوص صریح قانونی در خصوص جبران این نوع ضرر و زیانهای ناشی از جرم شاهد این هستیم که با اجتهاد در مقابل نص، رویه قضایی ما از صدور حکم به ترمیم زیانهای معنوی و منافع ممکن الحصول فوت شده، خودداری و پافشاری می نماید. اهمیت این موضوع و اینکه تاکنون در مورد موضوع ضرر و زیانهای ناشی از جرم که در ماده ۹ قانون یاد شده بیان گردید بصورت یکجا رساله ای تألیف نشده و تنها بصورت متفرقه و در ضمن تألیفاتی که در زمینه آئین دادرسی کیفری یا مسئولیت مدنی است بدون تجزیه و تحلیل و به صورت کلی مطالبی مطرح گردیده، موجب شد تا اینجانب این موضوع را عنوان کتاب خود فرارداده و به بررسی آن پردازم. زیرا براین عقیده بودم که قواعد پیشرفته «لا ضرر و لا ضرار» در فقه اسلامی و قواعد اتلاف و تسبیب که از عالیترین اصول حقوق انسانی می باشند، همه انواع ضرر و زیانهای ناشی از جرم اعم از خسارات مالی، جانی، اعتباری و یا حیثیتی را در بر گرفته و اصل عدالت که در تمامی فقه اسلام متجلی است، هیچ زیانی را اعم از عمدی و غیر عمدی بدون جبران نگذاشته است. پس چگونه ممکن است هنگامیکه ضررها و آسیبهای وارده به مجنی علیه بیشتر از دیه ای است که

به او پرداخت می‌شود و یا در مورد زیانهای معنوی که به طور مستقیم روح و جان انسان را هدف قرار می‌دهد و نیز در خصوص منافع ممکن‌الحصول از دست رفته که بصورت حتم عاید او می‌گشته است، آنهم در مواردی که از عملی مجرمانه و زشت و ناپسند ناشی می‌گردد، برای ترمیم ضرر و زیانهای جبران نشده‌ی زیان دیده‌ی از جرم چاره‌اندیشی ننموده و آنها را بدون جبران باقی بگذارد؟

دیات که در عصر تشریع آن با توجه به نوع و مبلغ آن و نیز درآمد، وضعیت معیشتی مردم و اوضاع اقتصادی و اجتماعی آن روزگار ظاهراً تکافوی تمام ضررهای ناشی از جرائم علیه تمامیت جسمی اشخاص را می‌نمود، در زمان کنونی به لحاظ تورّم و سایر مسائل اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پاسخگوی ترمیم تمامی آنها نیست و گاه زیانهای وارده به مجنی علیه با آنچه که به عنوان دیه به او پرداخت می‌شود تناسبی ندارد و حتی ممکن است برای جبران خسارات، مبلغی چندین برابر دیه مقدر لازم باشد. به طور مثال یک چشم فردی به طور غیر عمد به وسیله فرد دیگری کور می‌شود و چون احتمال داده می‌شود که چشم دیگر نیز کور شود، مجنی علیه اقدام به عمل جراحی می‌کند و با تحمّل هزینه‌های زیاد مانع از دست رفتن چشم دیگرش می‌شود. پس از آن دادگاه جانی، را به پرداخت نصف دیه محکوم می‌کند و او با انتخاب درهم انواع ششگانه دیات، مبلغی اندک می‌پردازد. در حالیکه مجنی علیه یک چشم خود را به همراه بسیاری از چیزهای دیگر از دست داده است، و تا پایان عمر دچار تألم و تأثر روحی شده، زشتی صورت و ناراحتی حاصل از فقدان یک چشم همواره او را رنج خواهد داد.

اصل مسلم حقوقی جبران زیان به وسیله عامل آن که ضامن امنیت و

عدالت اجتماعی است، چنانکه گذشت مورد قبول تمام جوامع بشری است و دین مبین اسلام نیز که رعایت قسط و عدل را در برنامه همبستگی خود جای داده و به اجرای عدالت توجه ویژه نموده، آن را سرلوحه کار خود قرار داده و این اصل را نادیده نگرفته است. بنابراین با انطباق موازین قانونی بر فقه اسلامی، در مورد جبران تمامی انواع زیانهای ناشی از جرائم باید به چاره‌سازی پرداخت. در این کتاب که در آن بیشتر تلاش ما توجیه این مسئله بوده، با مطالعه کتب فقهی و حقوقی که در این زمینه تألیف شده، سعی نموده‌ایم موضوع اهمیت ضررهای ناشی از جرم و جبران آنها و از بزه دیدگان با طرح و پذیرش توسعه مفهوم ضرر حمایت کرده و کوشش نموده‌ایم این موضوع را با فقه اسلامی و قوانین جاری انطباق دهیم. پس از بیان مقدمه با کلیات آغاز و آنگاه مطالب خود را در سه فصل تدوین نموده‌ام. در فصل اول به ضرر و زیان مادی پرداخته و در فصل دوم ضرر و زیان معنوی را مورد بحث و سپس فصل سوم را به منافع ممکن‌الحصول که در اثر ارتکاب جرم، بزه دیده از آن محروم شده اختصاص داده‌ام. این ترتیب مطابق روش مقرر در ماده ۹ قانون آئین دادرسی کیفری یعنی اولین ماده‌ای که به صراحت و روشنی انواع ضرر و زیانهای ناشی از جرم را بیان کرده، صورت گرفته است. هر فصل نیز به چند بخش تقسیم شده است و در هر مورد از انواع ضرر و زیان جایگاه آن در فقه اسلامی، قانون و رویه قضائی مورد بحث واقع شده است. در پایان نیز نتیجه‌گیری نموده و پیشنهادات خود را مطرح نموده‌ام.

من الله توفیق و علیه التکلان

حمید درخشان‌نیا

کلیات

قسمت اول: تاریخچه و تعاریف

بند اول - تاریخچه:

فایده ذکر تاریخچه تکامل هر موضوع در آن است که محقق را به جریان طبیعی و عادی آن آگاه کرده، حس مقایسه در وی ایجاد می‌کند. و با اطلاعاتی که به دست می‌آورد دقیقتر و عمیق‌تر شده، می‌تواند در خصوص تغییرات حاصله بررسی و از منشأ و کیفیت آن اطلاع حاصل نماید تا در صورت ضرورت مثلاً "برای تفسیر و استنباط آن موضوع، از آن بهره گیرد.

در تاریخ تمدن بشر قبل از آنکه اندیشه قانون یا قانونگذاری ایجاد گردد، فکر و مفهوم حقوق همواره وجود داشته است. مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که از نخستین زمان پیدایش حیات اجتماعی انسان، همواره موضوع خسارت‌های جسمی، جانی و مالی و نحوه جبران آن مورد عنایت و توجه قرار می‌گرفته است. جلوگیری از اضرار به دیگران و منع تجاوز افراد نسبت به هموعان شرط لازم و ضروری تشکیل اجتماعات بشری اولیه انسانی است و بدون چنین اصلی تجمع افراد حتی به شکل گروه و اقوام بدوی غیر مقدور بوده است.

انسان همیشه به این نکته توجه دارد که از ایراد هرگونه آسیب و لطمه‌ای به خود جلوگیری کند و این توجه و احساس لازمه بقاء حفظ